मौरीपालन व्यवसायले कृषकहरूको जीविकोपार्जनमा पारेको सामाजिक प्रभाव

(कपिलवस्तु जिल्लाको बाणगंगा न.पा. वडा नं. ५, ६ र ७ को एक अध्ययन)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकि तथा सामाजिकशास्त्र संकाय

अन्तर्गत समाजशास्त्र विभागमा समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तहका उपाधिको

लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधकर्ता

ओम बहादुर गैरे

क्याम्पस रोल नं.: ५८१/०७०

परीक्षा रोल नं.:४८०५९८/०७५

त्रि.वि.दर्ता नं.:४०-३४९०

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

मानविकि तथा सामाजिकशास्त्र संकाय

समाजशास्त्र तथा ग्रामिण विकास विभाग

पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

२०७७

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय, समाजशास्त्र विभाग अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका निम्ति शोधार्थी छात्रओम बहादुर गैरेद्वारा "मौरीपालन व्यवसायले कृषकको जिविकोपार्जनमा पारेको सामाजिक प्रभाव (कपिलवस्तु जिल्लाको बाणगंगा न.पा. वडा नं. ५, ६ र ७ एक अध्ययन)" शीर्षकमा मेरो प्रत्यक्ष सुपरिवेक्षणमा तयार पारिएको शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि मूल्याङ्कन समिती समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

....

रामचन्द्र बराल

शोध निर्देशक

समाजशास्त्र तथा ग्रामिण विकास विभाग

पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

मिति : २०७७/०१/२४

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय, समाजशास्त्र विभाग अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिको निमित्त छात्रओम बहादुर गैरेले यस विभागमा प्रस्तुत गर्नुभएको “मौरीपालन व्यवसायले कृषकको जिविकोपार्जनमा पारेको सामाजिक प्रभाव (कपिलवस्तु जिल्लाको बाणगंगा न.पा. वडा. नं ५, ६ र ७ एक अध्ययन)”शीर्षकमा तयार पारिएको शोधपत्र मूल्याङ्कन समिती समक्ष पेश भई स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिती

....
रामचन्द्र बराल
शोध निर्देशक
समाजशास्त्र तथा ग्रामिण विकास विभाग
पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

....
मुकुन्द लम्साल
बाह्य परीक्षक
समाजशास्त्र तथा ग्रामिण विकास विभाग
पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

....
प्रा.डा. विश्वकल्याण पराजुली
विभागीय प्रमुख
समाजशास्त्र तथा ग्रामिण विकास विभाग
पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

मिति : २०७७/०२/०४

कृतज्ञताज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकाय अर्न्तगत स्नातकोत्तर तह दोश्रो बर्षको आंशिक आवश्यकता पुरा गर्नका लागि यो शोध पत्र तयार गरिएको हो । सर्व प्रथम मलाई यो शोधपत्र “मौरी पालन ब्यवसायले कृषकको जिविकोपार्जनमा पारेको सामाजिक प्रभाव (कपिलवस्तु जिल्लाको बाणगंगा न.पा. वडा नं ५, ६ र ७ एक अध्ययन)” लेखनको कममा आफ्नो अमुल्य समय र सुझाव प्रदान गरिदिनु भएको मा आदरणीय शोध निर्देशक गुरु उप-प्रध्यापक रामचन्द्र बराल ज्यूलाई हार्दिक आभार व्यक्त गर्न चाहान्छु । त्यसै गरि बिभागिय प्रमुख आदरणीय गुरु प्रा.डा.विश्वकल्याण पराजुली ज्यूप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । शो धपत्र तयार गर्ने अवसर उपलब्ध गराएकोमा त्रिभुवन विश्व विद्यालय समाजशास्त्र बिभाग पृथ्वी नारायाण क्याम्पस, पोखरा प्रति हार्दिक धन्यवाद दिन चाहान्छु । अध्ययनका विविध विषयमा सहयोग पु-याउनु हुने मेरा बिभागिय गुरुहरु, तथ्यांक उपलब्ध गराई दिनुहुने वडा सचिव दिपक राज पाण्डे प्रति बिशेष धन्यवाद व्यक्त गर्दछु । तथ्यांक संकलन गराउने क्रममा सहयोग गर्नुहुने यस मौरी पालन व्यवसायका अगुवा हुम बहादुर न्यौ पाने तथा फरहरी चौधरी, सम्पूर्ण उत्तरदाताहरु एवं प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रुपमा सहयोग गर्ने मेरा मित्रहरु प्रति धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । मलाई स्नातकोत्तर तह पढनका लागि प्रेरणा प्रदान गर्नुहुने मेरी ममतामई आमा मान कुमारी गैरे प्रति हृदय देखि नै आभार प्रकट गर्न चाहान्छु । मेरो अध्ययनमा सहयोग गर्नें मेरी जीवन संगीनी कल्पना भुसाल गैरै तथा छोरी सन्ध्या गैरे एवं छोरा सौरभ गैरै प्रति बिशेष धन्यवाद ज्ञापनगर्न चाहान्छु । अन्त्यमा यो शोधपत्रलाई कम्प्यूटर टाईप गरि अन्तिम स्वरुप प्रदान गरि सहयोग पुर्‍याउनु हुने पोखरा १ बगर स्थित एभरेष्ट कम्प्युटर सेन्टर प्रति धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

ओम बहादुर गैरे

विषयसूची

		पृष्ठ
सिफारिस पत्र		ii
स्वीकृति पत्र		iii
कृतज्ञताज्ञापन		iv
विषयसूची		v
तालिका सूची		viii
चित्र सूची		ix
शोधसार		x
अध्याय एक : परिचय	१-९	
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि		१
१.२ समस्याको कथन		४
१.३ अध्ययनको उद्देश्य		६
१.४ अध्ययनको महत्व		६
१.५ अध्ययनको सीमा		७
१.६ संगठनात्मक ढाँचा		८
अध्याय दुई :पूर्व साहित्यको समीक्षा र सैद्धान्तिक ढाँचा	१०-२२	
२.१ आधुनिकीकरण सिद्धान्त		१०
२.२ व्यवसायमा क्षमता विकास अवधारणा		११
२.३ जीविकाको रणनीति र जीविकाको विविधिकरण अवधारणा		१२
२.४ जीविका रणनीतिको सैद्धान्तिक विश्लेषण		१३
२.५ दीर्घकालीन कृषि योजना र यसको आवश्यकता		१४
२.६ गुजारा खेती प्रणाली र व्यवसायिक खेती प्रणाली		१६
२.७ मौरीपालन व्यवसायमा महिला सहभागिताको अध्ययन		१७
२.८ पूर्व साहित्यको समीक्षा		१९
अध्याय तीन : अनुसन्धान पद्धती	२३-२६	
३.१ अध्ययन क्षेत्रछनौट		२३
३.२ अनुसन्धान ढाँचा		२३
३.३ जनगणना विधि		२४
३.४ तथ्याङ्कोस्रोत र प्रकृति		२४

३.५ तथ्याङ्क संकलन विधि २४

३.५.१अर्न्तवार्ता अनुसूची २५

३.५.२ अवलोकन २५

३.५.३ वैयक्तिक अध्ययन २५

३.६ तथ्याङ्कविश्लेषण र प्रस्तुतीकरण २५

अध्याय चार : मौरीपालक कृषकहरूको जीविका जनसांख्यिक विवेचना २७-४०

४.१ अध्ययन क्षेत्रको सामाजिक अवस्थिति २७

४.२ अध्ययन क्षेत्रका मौरी कृषकहरूको जीविकाको विशेषता २७

४.३ मौरी कृषकहरूको उमेरको आधारमा वर्गीकरण २८

४.४ लिङ्गको आधारमा मौरी कृषकहरूको वर्गीकरण २८

४.५ जातीय आधारमा उत्तरदाताहरूको विवरण २९

४.६ धर्मका आधारमा उत्तरदाताहरूको विवरण ३०

४.७ पेसाका आधारमा मौरी कृषकहरूको विवरण ३५

४.८ मौरीपालन व्यवसाय गर्ने कृषकहरूको शैक्षिक विवरण ३६

४.९ मौरीपालन बाहेक अन्य आम्दानीको स्रोतका आधारमा उत्तर दाताहरूको विवरण ३७

४.९.१ व्यापार ३७

४.९.२ श्रमिक/ज्याला ३७

४.९.३ वैदेशिक रोजगार ३७

४.१० मौरीपालन व्यवसाय गर्ने कृषकहरूका छोराछोरीको शिक्षामा लगानी ३७

४.११ जमिनका आधारमा वर्गीकरण ३८

४.१२ अध्ययन क्षेत्रमा कार्यरत सहयोगी संघसंस्थाहरु ३८

अध्याय पाँच : मौरीपालन व्यवसायले त्यस क्षेत्रका किसानमा पारेको सामाजिक प्रभाव ४१-७०

५.१ मौरीपालन व्यवसायको व्यवसायीकरण ४१

५.२ मौरी सम्बन्धी तालिम ४१

५.३ तालिम अवधि ४२

५.४ मौरी ल्याएको ठाउँ ४३

५.५ मौरीपालन व्यवसायीहरूसँग भएका मौरी घार संख्या ४४

५.६ घारको मूल्य ४५

५.७	मौरी घारमा थपघट भए नभएको अवस्था	४६
५.८	मौरीका खानेकुरा	४७
५.९	मौरीपालन व्यवसायीहरूद्धारा महको बेचबिखनको अवस्था	४८
५.१०	प्रति वर्षमा मौरी घार बिक्री गर्ने मौरी कृषकहरू	४९
५.११	मौरीपालन बाहेक अन्य आम्दानीको स्रोत भए/नभएको स्थिति	५०
५.१२	प्रति वर्ष मौरीपालन व्यवसायबाट प्राप्त आम्दानी	५१
५.१३	मौरीपालन व्यवसायबाट प्राप्त आम्दानीको खर्च	५२
५.१४	मौरीपालन व्यवसायबाट प्राप्त आम्दानीलाई बचत गर्ने नगर्ने स्वभाव	५३
५.१५	मौरीपालन व्यवसायबाट प्राप्त आम्दानी बचत गर्ने संख्या	५४
५.१६	तालिममा पुरुष/महिला सहभागिता	५५
५.१७	अन्तर क्रिया सेमिनारमा महिला/पुरुष सहभागिता	५६
५.१८	मौरीपालन व्यवसायबाट प्राप्त आम्दानीमा पहुँच	५७
५.१९	मौरीपालन व्यवसायबाट बनेको सम्बन्ध र त्यसको प्रभाव	५८
	५.१९.१ मौरीपालन व्यवसायको प्रमुख उद्देश्य	५८
	५.१९.२ सामुदायिक भावना	५९
	५.१९.३ आधुनिक तरकारी खेती र मौरीपालनको सम्बन्ध	६०
	५.१९.४ मौरी कृषकहरू र फलफूल व्यवसायी कृषकहरू बीचको सम्बन्ध	६१
	५.१९.५ मौरी कृषकहरूको पारिवारिक सम्बन्ध	६१
	५.१९.६ मौरीपालन व्यवसायको प्रभाव	६२
	५.१९.७ मौरीपालन व्यवसायीको अन्य छिमेकीसँगको सम्बन्ध	६३
	५.१९.८ मौरीपालन व्यवसायीको आत्मसन्तुष्टि	६४
	५.१९.९ मौरी पाल्ने प्रेरणाको स्रोत	६५
	५.१९.१० मह घार बेच्नका लागि आएका समस्या	६६
	५.१९.११ मौरी खेतीमा लागेपछि कृषकहरूले हासिल गरेका मुख्य मुख्य उपलब्धिहरू	६६

अध्याय छ : सारांश र निष्कर्ष **७१-७७**

६.१	सारांश	७१
६.२	निष्कर्ष	७५

सन्दर्भसामग्री

अनुसूची

तालिका सूची

	शीर्षक	पृष्ठ
४.१	उमेरको आधारमा वर्गीकरण	२८
४.२	मौरीपालन व्यवसाय गर्ने कृषकहरूको शैक्षिक विवरण	३६
४.३	मौरीपालन व्यवसाय गर्ने कृषकहरूका छोराछोरीको शिक्षामा लगानी	३८
५.१	तालिम दिने संस्थाको नामावली	४२
५.२	मौरी ल्याएको ठाउँ	४४
५.३	घारको मूल्य	४६
५.४	मौरीलाई चास्नी दिने उपयुक्त ऋतु	४८
५.५	मौरीपालन गर्ने व्यवसायीहरूले बेच्ने मह किलोमा	४९
५.६	अन्य ठाउँबाट आम्दानीको स्रोत	५१
५.७	मौरीपालन व्यवसायबाट प्राप्त आम्दानी खर्च	५२
५.८	मौरीपालन व्यवसायबाट प्राप्त आम्दानी बचत गर्ने संख्या खर्च	५४
५.९	मौरीपालन व्यवसाय सम्बन्धी तालिममा महिला र पुरुष सहभागिता	५६
५.१०	मौरीपालन व्यवसायबाट प्राप्त आम्दानीमा पहुँच	५८
५.११	मौरीपालन व्यवसाय गर्नुको उद्देश्य	५९
५.१२	मौरीपालन व्यवसायीको अन्य छिमेकीसँगको सम्बन्ध	६३
५.१३	मौरीपालनबाट सन्तुष्ट हुने र नहुने कृषकहरू	६४
५.१४	मौरीपाल्ने प्रेरणाको स्रोत	६५

चित्र सूची

	शीर्षक	पृष्ठ
४.१	लिङ्गको आधारमा वर्गीकरण	२९
४.२	जातीय आधारमा उत्तरदाताहरूको विवरण	३०
४.३	पेसागत आधारमा मौरी कृषकहरूको वर्गीकरण	३५
५.१	तालिम अवधि	४३
५.२	मौरीका घार संख्या	४५
५.३	घारमा मौरी थपघट भए नभएको अवस्था	४७
५.४	प्रति वर्ष मौरीघार बेच्ने मौरी कृषकहरू	५०
५.५	मौरीपालन व्यवसायबाट प्राप्त आम्दानी (वार्षिक) रु. लाखमा)	५१
५.६	मौरीपालन व्यवसायबाट प्राप्त आम्दानी बचत गर्ने/नगर्ने	५३
५.७	अन्तरक्रियामा सहभागिहरू	५७
५.८	मौरी खेतीको प्रभाव	६२

शोधसार

यस बाँणगंगा न.पा.वडा. नं. ५, ६ र ७ मा रहेका मौरीपालन व्यवसाय गर्ने कृषकहरूको घरधुरी ८० रहेको छ । जसमा थारु, ब्राहमण र क्षेत्री गरी सबै १०० प्रतिशत हिन्दु धर्म मान्ने उत्तरदाता रहेका छन् । यसले अनुसन्धान क्षेत्रको धार्मिक अवस्थामा हिन्दु धर्मको बर्चश्व रहेको छ । अध्ययन क्षेत्रका मौरीपालन व्यवसाय गर्ने कृषकहरूमा ब्राहमण ५६.२५ प्रतिशत, थारु ३५ प्रतिशत र क्षेत्री ८.७५ प्रतिशत रहेकाछन् ।

यस क्षेत्रमा थारुहरूको बाहुल्यता भएपनि व्यवसायमा भने थारुहरू भरखरै भरखरै मात्र प्रवेश गरेको र यिनीहरूले पनि नेपाली भाषा नै बढी प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो । यस वडा भरखर भरखर मात्र नगरपालिका भएको र यहाँका मानिसहरूको बस्ती अझै पनि ग्रामीण बस्ती नै भएको पाइयो । यहाँको मुख्य पेसा पनि कृषि नै रहेको छ । यहाँका मौरीपालन गर्ने व्यवसायीहरू यो व्यवसाय गनुभन्दा पहिले गुजारामुखी कृषि नै गरेको र हाल आएर यो व्यवसाय शुरुवात गरेपछि व्यवसायिकता तर्फ उन्मुख भएको पाइयो ।

क्षेत्रका मौरी कृषकहरूमा ४४ घरधुरीका कृषकहरूको शुद्ध कृषि पेसा अपनाई आफ्नो जीविका चलाएको पाइन्छ । त्यसै गरी कृषि पेसा सँगसगै बैदेशिक रोजगार अपनाउनेको घरुधरी संख्या १२ रहेको छ । त्यस्तै गरी कृषि पेसा सँगसँगै आधुनिक तरकारी खेती पनि अपनाउनेको घरधुरी संख्या २० रहेको छ भने कृषिका अलावा सरकारी जागीर गर्नेको संख्या ४ रहेको देखिन्छ । त्यसैले मौरीपालन व्यवसायलाई मुख्य पेसाको रूपमा लैजानको लागि मौरी कृषकहरू उत्सुक छन् तर आफ्नो भएको खेत बाझो रहने डरले यस पेसालाई साईड पेसाका रूपमा लिने गरेको बताउछन् । मह र मैनलाई चोखो र धार्मिक बस्तुको रूपमा लिने भएपनि दलित जातिले उत्पादन गरेको मह पनि अरु जातिले सजिलै प्रयोग गर्ने गरेको अध्ययनमा देखिएको छ ।

यस व्यवसायमा संख्यात्मक रूपमा महिला र पुरुष करिव करिव बरावर भएपनि नेतृत्व लिने सवालमा पुरुषहरू नै बढी अगाडि रहेको पाइयो । थोरै लगानीमा धेरै फाईदा लिन सकिने र यसको लागि धेरै जग्गा जमिन पनि नचाहिने भएकोले कम जग्गा जमिन भएको मानिसले पनि सजिलै यो पेसालाई अवलम्वन गर्न सकिने अध्ययनबाट देखिएको छ । यो व्यवसाय सुरुवात गर्दा मौरी कृषकहरूले कृषि ज्ञान केन्द्र कपिलवस्तु लगायतबाट तालिम लिनुका साथै गोर्खा बी कन्सर्न उद्योग रामनगर चितवनबाट मौरी घार ल्याई जिल्ला

कृषि विकास कार्यलयको प्राविधिक सहयोगमा व्यवसाय सुरुवात गरी बिस्तारै बिस्तारै अन्य स्थानीय मौरी कृषकहरूबाट समेत मौरी घार किनेर ल्याउने गर्नाले घारको संख्यामा ब्यापक वृद्धि गरेको अध्ययनबाट दे खियो । जसले गर्दा पनि यस व्यवसायमा त्यहाँका कृषकहरू अझ बढी व्यवसायिक रूपमा अगाडि बढिरहे को देखियो ।

यहाँका मौरीपालन गर्ने कृषकहरूलाई बाँणगंगा.न.पा. र कृषि ज्ञान केन्द्र कपिलवस्तुको तालिम र केही मौरी घार सहयोग मिलेको सो बाहेक अन्य त्यस्तो केही आर्थिक सहयोग कहि कतैबाट प्राप्त नभएको कुरा उल्लेख गरेका छन । अध्ययन क्षेत्रमा मौरीपालन व्यवसायबाट प्राप्त आम्दानीमा महिलाको भन्दा पुरुषको पहुँच बढी हुने देखिएको छ । हरेक शनिबार सबै मौरीपालन व्यसायिहरू एक ठाउँमा जम्मा भई सार्वजनिक बाटोघाटो सरसफाई गर्ने एवं प्रति व्यवसायीले रु.१००/- जम्मा गरी सामाजिक कार्यमा लगाउने कार्यले उनीहरू सामाजिक उत्तरदायित्व प्रति सजक रहेको पनि अध्ययनबाट पाइयो । मौरीपालन व्यवसाय गर्ने कृषकहरूलाई तालिम अवधि थोरै भएपनि यसबाट उत्पादनमा खासै असर नपरेको पनि उनीहरूको भनाई रहेको पाइयो । यस बाँणगंगा न.पा. वडा नं. ५, ६ र ७ को भौगोलिक वातावरण मौरीपालन व्यवसायको लागि उपयुक्त भएको पाइयो ।